

Юридичні (правові) позиції Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України

В. Городовенко

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
суддя Конституційного Суду України

У статті розкривається значення юридичних (правових) позицій Конституційного Суду України для доктрини судового конституціоналізму і захисту прав людини і громадянина загалом. Аналізується суть цього феномену й особливості його закріплення в законодавстві.

Ключові слова: юридичні (правові) позиції, Конституційний Суд України, джерело права, прецедент.

Відомий постулат про те, що Конституція України має найвищу юридичну силу та найширшу дію в державі й суспільстві, підтверджує, що не випадково її захист і охорона покладені передусім на Конституційний Суд України (далі — КСУ, Суд). Ухвалюючи акти конституційного правосуддя, КСУ спирається на критерії конституційності, закладені у верховенстві Основного Закону України, який є фундаментом і реальним джерелом права у здійсненні контролю за законами, актами Президента України й уряду. Цим досягається мета, кінцевий результат забезпечення конституційного ладу, конституційного правління в державі. Домінуюча роль у забезпеченні верховенства Конституції України перетворює КСУ у теоретико-аналітичний центр конституційного права та процесу, коли досягається реальність тексту Конституції України і реальність її застосування до всіх законів і підзаконних актів.

Проте особливість КСУ полягає в тому, що він у майже кожному своєму рішенні чи висновку бере активну участь у «продовженні руки законодавця» — є творцем юридичних позицій вітчизняної правової думки, особливо у реалізації конституційної доктрини щодо державного сприяння консолідації і розвитку української нації як вільної і незалежної спільноти. В цьому сенсі КСУ концептуально не дозволяє посягати на норму статті 21 Конституції України, яка проголосила: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Отже, смисл юридичних (правових) позицій являє собою результат тлумачення Конституції України, виявлення сутності її кожної порівняльної норми, кожного положення, що мають особливу юридичну силу, виглядаючи як нормативне і динамічне тлумачення оспорюваних приписів законодавства в актах КСУ. Юридичні позиції відображають творче, оригінальне правове мислення суддів, є результатом застосування таланту кожного судді, вчених-юристів, наукових експертів, які у різних підходах до онтологічної, аксіологічної чи гносеологічної доктрини в кожному конкретному випадку при виявленні протиріч законодавства

застосовують власне розуміння права, яке має знаходитись у правовій позиції серед аргументів по суті справи, що розглядається. Так виникає доктрина судового конституціоналізму, в основу якого закладена Конституція України, і забезпечується верховенство права, яке термінологічно ввійшло як «*Rule of Law*», тобто з'явився індикатор законів у правовій національній системі¹.

Юридичні позиції формулюються як «норми права» і є обов'язковими у рішеннях і висновках для всіх юридичних і фізичних осіб, проявляють гносеологічну суддівську «мудрість» суду, який не осуджує людину, а судить (обмежує) правозастосування влади. Саме тому КСУ, формулюючи юридичні позиції конституційного верховенства, керується виключно конституційними категоріями і доктринами².

Вчені висловлюють сумнів щодо співвідношення правових і юридичних позицій відповідно до змін у нормі статті 92 Закону України «Про Конституційний Суд України», проте, на нашу думку, юридична ознака правового явища повинна виходити із законодавства, а правова — із прав і свобод людини і громадянина.

Широкий спектр виявлення правової позиції як категорії-феномену спостерігається в аспекті різних за значенням дефініцій, зокрема екс-судді КСУ П. Ткачука, який надав правову оцінку або правові уявлення та знання щодо вирішення конкретної ситуації, які він обумовлював результатом інтерпретаційної діяльності КСУ у формі доктрини, роз'яснень тощо, що повинно бути обов'язковим для всіх суб'єктів правовідносин³. На нашу думку, вчений-суддя намагався в ті часи зорієнтувати науку досліджувати правові позиції у такому сенсі, оскільки інтерпретація мала широкий аспект і не знайшла прихильників.

Отже, як інтелектуальна цінність у конституційному праві правові позиції — це система висновків та аргументів, які виникають у результаті здійснення конституційного судового контролю з конкретних справ, які мають загальний характер, оскільки використовуються (є основою) для вирішення схожих проблем під час розгляду наступних справ. Такі позиції є обов'язковими. Проте було б недалекоглядно заперечувати правові позиції у рішеннях КСУ як джерело права на тій підставі, що Суд не наділений законодавчим органом влади нормотворчими функціями.

Категоричне твердження щодо нормативності потребує серйозної науково-практичної аргументації, зважаючи на окремі думки суддів КСУ.

В окремі думці автора стосовно Висновку КСУ у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України було вказано, що правові позиції сформульовані з доктрини конститу-

¹ Бондарь Н. С. Судебный конституализм в России в свете конституционного правосудия. Москва : Норма: ИНФРА-М, 2012. С. 109.

² Гаджиев Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) : монография. Москва : Норма: ИНФРА-М, 2013. С. 237; Крусян А. Конституційні перетворення в Україні: доктринально-правові основи та практика. *Право України*. 2012. № 8. С. 121–130.

³ Ткачук П. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 2. С. 10.

ційного права, що не збігається за значенням у порівнянні з доктриною і текстом Конституції України. «Виконання державою свого позитивного обов'язку щодо утвердження та забезпечення гарантованих статтями 55, 59 Конституції України прав кожного на судовий захист, на професійну правничу допомогу шляхом всебічної підтримки прогресивної ролі адвокатури у захисті прав і свобод людини і громадянина випливає із принципу верховенства права (частина перша статті 8 Конституції України) та сутності названих конституційних прав і не потребує обов'язкової регламентації на конституційному рівні здійснення виключно адвокатом представництва іншої особи в суді»¹.

Серед зарубіжних учених, які досліджували питання правових позицій, слід згадати професора В. Кряжкова, який дає занадто спрощене визначення правової позиції, розуміючи її як логіко-правове (конституційне) обґрунтування кінцевого висновку суду, що міститься в його рішенні, змістом якого є правовий висновок, що має загальнообов'язкове значення². Але більш цікавою та практичною за актуальністю нам видається думка С. Кажлаєва стосовно схожої практики прецедента³.

Невипадково в юридичній літературі поняття «юридичні позиції» розуміють як сформульовані судом правові принципи, які придатні для вирішення низки (аналогічних) справ, а також як правові висновки, що мають прецедентне значення та є джерелом права⁴.

Відомий зарубіжний вчений професор М. Бондар дає інше визначення правових позицій, на відміну від юридичних, як аргументованих у процедурі конституційного правосуддя нормативно-доктринальних висновків, установок та оцінок з питань права в межах конституційного суду, прийнятих у результаті розгляду конкретної справи⁵.

Дослідники В. Лучін та О. Мазуров небезпідставно вважають, що «правова позиція — це колективне рішення конституційного суду, яке розкриває розуміння

¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

² Кряжков В. А. Конституционный судебный процесс. Москва : НОРМА: ИНФРА-М, 2020. С. 204–218.

³ В. Кряжкову заперечує юрист Г. Демченко, який вважає, що вплив правових позицій спостерігається у випадках, коли юридична норма не змінюється, а прилаштовується до осіб у конкретному випадку, а судові рішення містять спеціальне правило і при застосуванні знову використовується під час виникнення однорідних конкретних справ. Ці два правила спираються на основні елементи юридичної природи норми права і обумовлені юридичним змістом конкретного судового рішення. Однорідність спирається на норму права, але це не означає, що однорідні повинні відповідати даному типу правовідносин. Однорідними мають бути тільки типові ознаки, якими характеризується склад змісту правил, встановлених нормою. Окремо слід враховувати, що зміна хоч б одного елемента виключає застосування даної норми (Кажлаев С. Способы универсализации правовых позиций Конституционного Суда. *Государство и право*. 2008. № 1. С. 14–22).

⁴ Эбзеев Б.С. Введение в Конституцию России. Москва : Норма: ИНФРА-М, 2019.

⁵ Бондарь Н. С. Судебный конституционализм в России в свете конституционного правосудия. Москва : Норма: ИНФРА-М, 2012. С. 270.

положень конституції в процесі співвідношення з нормою, яка підлягає перевірці, з метою усунення невизначеності, що виникла у суб'єктів конституційного подання». Таким чином, правові позиції відіграють роль нормативної основи в правовій системі та слугують орієнтиром у правотворчості та правозастосуванні¹.

На нашу думку, правова позиція представляє власне ефективний результат здійснення тлумачення конституційних положень та відповідно заявлених у клопотаннях норм законів, указів Президента та постанов уряду, які відображають судження і висновки КСУ щодо конкретних конституційно-правових проблем. У такому випадку КСУ послідовно у системі аналізу представляє оформлене рішення і доведення до суб'єктів права на конституційне подання, звернення або конституційну скаргу правових приписів щодо кожної справи. Невід'ємною частиною стають окремі думки суддів стосовно внутрішнього змісту — з'ясування суті норми права. Це стосується обов'язкових і факультативних стадій формування правових позицій щодо конституційності акта, який досліджувався, оскільки тлумачення правових положень повинно здійснюватися у системному взаємозв'язку.

Проте в автора виник сумнів щодо правової позиції, викладеної в Рішенні Конституційного Суду України (Другий сенат) за конституційними скаргами громадян Скрипки А. В. та Бобиря О. Я. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 року № 1-р(II)/2019², в якому визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), словосполучення «дійсної строкової», яке міститься у положеннях частини третьої статті 59 зазначеного закону, коли п'ятикратний розмір мінімальної заробітної плати поширюється лише на категорію військовослужбовців, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи під час проходження дійсної строкової служби.

Свою матеріально-правову позицію автор окремої думки виклав у зв'язку із встановленням нового правового регулювання статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». Конституційно-значуща мета конституційної скарги була «упущена» законодавцем, і тільки конституційна скарга допомогла її знайти і в окремій думці визначити її правовий характер. Таким чином, під час вирішення справи зі схожими параметрами КСУ зобов'язаний виходити з раніше сформульованих правових позицій, які мають значення стосовно конкретного випадку, визнаючи межі їх необхідного використання.

Слід зауважити, що правові позиції обов'язково виникають в ухвалених рішеннях КСУ як регулятивні та є обов'язковими на всій території України, мають офіційно-обов'язковий характер, їх неможливо оскаржити, оскільки правові позиції

¹ Лучин В. О., Мазуров А. М. Референдум: дефекты конституционно-правового регулирования. *Проблемы и дефекты в конституционном праве и пути их устранения* : материалы междунар. науч. конф. (28–31 марта 2007 г.) / под ред. С. Авакьяна. Москва : Изд-во МГУ. 2008. С. 283.

² Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи».

діють і при конкретному нормоконтролі. Йдеться про те, що вони мають загальний характер і є обов'язковими для всіх органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб. Варто підкреслити їх нормативність особливого виду, яка має значення для законодавця в першу чергу. Але справедливо стверджує професор В. Лучин, що «неприпустимо під видом тлумачення впливати на конституцію своєю рідною ревізією, створювати норми, які мають властивість конституційних. Навпаки, тлумачення конституції покликане протидіяти намаганням відійти на практиці від конкретної суті конституційних норм, а лише розкривати значення, яке закладено у положенні, що тлумачиться... Тлумачення лише надає загальнообов'язкове значення і жодним чином не доводить, що є „співзасновником“, „співавтором“ конституції і може на свій погляд її переписувати»¹.

На випадок спору про те, чи вийшов законодавець за межі своїх повноважень, якраз і існує КСУ. Нормативне тлумачення Конституції України, яке поширюється на невизначене коло осіб і суб'єктів, є обов'язковим не тільки для учасників конкретного конституційного спору, а й в усіх однакових ситуаціях. В основу Конституції України (слід мати на увазі) закладено рамкову модель правового регулювання спеціально для того, щоб забезпечити її незмінність і стабільність та не змінювати Основний Закон на кожному етапі перехідного періоду. Вважалося, що позитивною рисою є її амбівалентність, яка дозволить суб'єктам політичного процесу, не змінюючи Конституцію, вільно діяти в політичній сфері та ухвалювати закони, необхідні у складних конфліктних ситуаціях. Ця свобода передбачала наявність у країні потужних політичних партій, з великою відповідальністю і повагою до ідей судового конституціоналізму. Вони повинні бути відданими цим ідеям (наприклад, щодо заборони подвійного громадянства), що можливо тільки, на нашу думку, за розвинутої правової свідомості політичних авангардів суспільства. Внаслідок цього виникає проблема ясності приписів, проявів вольових дій, які мають бути відображені в акті конституційного провадження з викладенням чітких правових позицій.

Виникає запитання — чи не створюють правові позиції КСУ занадто великий правовий простір для можливих проявів роботи, яка генерує правову практику, відмінну від передбаченої законом, особливо якщо в цьому бере безпосередню участь Суд?

Аналіз практики КСУ свідчить, що він позбавлений права формулювати інші правові позиції, оскільки їх системність у рішеннях і висновках знаходить відображення в офіційно прийнятому акті. Отже, на практиці конституційне подання ініціює прийняття рішення в публічному засіданні, а також конкретизується галузь застосування відповідних правових позицій. Досягти гармонічного процесу вельми складно, але КСУ виконує свою місію з повною віддачею.

Висновки підсумовують нашу логіку правового мислення, що дає право запропонувати таке:

1. Судова практика свідчить, що вдосконалення законодавства певним чином досягається під час вироблення правових позицій, які мають прямий вплив на

¹ Лучин В. О., Мазуров А. М. Референдум: дефекты конституционно-правового регулирования. *Проблемы и дефекты в конституционном праве и пути их устранения* : материалы междунар. науч. конф. (28–31 марта 2007 г.) / под ред. С. Авакьяна. Москва : Изд-во МГУ. 2008.

правове регулювання суспільних відносин у сфері галузевого законодавства в Україні. Правові положення, сформульовані в рішеннях КСУ, адресуються суб'єктам конституційних відносин і можуть бути додатковими засобами реалізації прав і свобод людини, втілення принципів правової держави — єдності та взаємодії органів державної влади в умовах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

2. Правотворча діяльність КСУ повинна будуватися в сучасних умовах (що вже підтверджується в окремих випадках) відповідно до культури прецедентного права, як вважають вчені-правознавці, на основі фундаментального принципу «обґрунтування його побудови від „прецедента до прецедента“».

Поглиблене розроблення теорії і практики правових позицій у рішеннях КСУ сприятиме виявленню умов реальної дійсності та уніфікації правового впливу цих рішень на суспільне сприйняття законодавчої діяльності парламенту і якісну «квазіправову» допомогу КСУ.

Horodovenko V. Legal Positions of the Constitutional Court of Ukraine in Ensuring the Supremacy of the Constitution of Ukraine. *The article reveals the significance of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine for the doctrine of judicial constitutionalism and the protection of human and civil rights in general. The essence of this phenomenon and features of its stipulation in the legislation are analysed.*

Key words: *legal positions, the Constitutional Court of Ukraine, source of law, precedent.*